

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز با عنوان:
A Comparative Study of Common Cultural Elements in the Decorative Patterns of Blue
Mosques in Iran, Armenia, Afghanistan, and Turkey
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مقاله پژوهشی

مطالعه تطبیقی عناصر مشترک فرهنگی در نقوش تزئینی مساجد کبود ایران، ارمنستان، افغانستان و ترکیه*

سعیده جوشقانی^۱، محمد کاظم حسنونند^{۲*}، محمد عارف^۳

۱. گروه مطالعات تحلیلی و تطبیقی هنر اسلامی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

۲. دانشیار گروه نقاشی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

۳. دانشیار گروه نمایش، دانشکده هنر، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۴/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۳۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۲۴

چکیده

بیان مسئله: تزئینات، عنصر لاینفک در معماری اسلامی است. استفاده از نقوش گیاهی به صورت طرح‌های ساده هندسی یا رئالیستی بر روی کاشی همیشه مورد توجه معماران بوده است. کاشی کاری با نقوش گیاهی در مساجد به عنوان ابزاری جهت انتقال مفاهیم دینی و مذهبی در جهان اسلام و برقراری ارتباط انسانی با الوهیت و ایجاد فضای روحانی نقش بسیار مهمی داشته است. تحقیق حاضر در پی پاسخ به این سؤال بوده است که بررسی عناصر مشترک فرهنگی در نقوش تزئینی مساجد کبود ایران، ارمنستان، افغانستان و ترکیه با روش تطبیقی چگونه قابل تبیین است؟

هدف پژوهش: هدف از نگارش این تحقیق، بررسی تطبیقی عناصر مشترک فرهنگی در نقوش تزئینی مساجد کبود ایران، ارمنستان، افغانستان و ترکیه است.

روش پژوهش: این پژوهش به روش مقایسه‌ای و با استناد به منابع کتابخانه‌ای، میدانی و شیوه تجزیه و تحلیل مبتنی بر مطالعه تطبیقی نقوش تزئینی انجام گرفته است.

نتیجه‌گیری: نتایج حاکی از آن است که شباهت‌های بسیاری در نقوش گیاهی کاشی کاری مساجد کبود وجود دارد که نشانه و نمادهایی از فرهنگ مناطق چهارگانه است. این نقوش گیاهی از طبیعت الهام یافته و ساده و خلاصه شده‌اند که در قالب هندسی-گیاهی به شکل تزئینی جلوه کرده‌اند. در مساجد ایروان و ایران نقوش تزئینی گیاهی مشابهت بیش تری دارند و مسجد کبود ترکیه متأثر از هنر و فرهنگ عثمانی-بیزانسی است. در مسجد کبود مزار شریف طرح‌های گیاهی از ساده تا پیچیده الهام گرفته از مسجد کبود تبریز و ترکیه است. طبیعت پیرامون ما در حکم نشانه‌هایی هستند که می‌توانند معناهایی در ذهن بشر ایجاد کنند، مانند گل لاله، رستاخیز، میخک، قدرت؛ گل‌های چندپر، کثرت؛ برگ کنگری، سرزندگی و گل انار که نماد جاودانگی و باروری است. با توجه به این که تزئینات مساجد متأثر از سلاطین حکومتی، اعتقادات دینی، تجربیات شخصی، شرایط اقلیمی و باورها و رسومات کهن مردم آن منطقه است. اما تزئینات مسجد کبود تبریز به عنوان الگوی اولیه و مهم در هر زمان برای سه مسجد کبود دیگر نقش آفرینی کرده است.

واژگان کلیدی: عناصر فرهنگی، نقوش مشترک، گیاهی، هندسی، مساجد کبود.

مقدمه

عبادتگاه و فضای مقدس می‌تواند محل امنی برای مؤمنان باشد. فرهنگ ترکیه دارای تنوع بسیاری است این ترکیب فرهنگی تحت حکومت امپراتوری چند قومی و چند مذهبی عثمانی با سابقه بیزانس، شکل گرفت که ویژگی‌های خاص این منطقه را دارد. شکل‌گیری فرهنگ ارمنی به تاریخ و تمدن اقوامی که از دیرباز در اراضی کوهستانی ارمنستان زندگی می‌کرده‌اند، برمی‌گردد. افغانستان به علت موقعیت ژئواستراتژیکی و ژئوپولیتیکی در تشکیل مجموعه‌ای غنی از فرهنگ‌ها و تمدن‌های بزرگ از جمله ایران، آسیای مرکزی، خاورمیانه و آسیای جنوبی نقش کلیدی داشته

نقوش تزئینی به کاررفته در مساجد چهارگانه کبود از جلوه خاصی برخوردار بوده و به عظمت و زیبایی فضا افزوده‌اند. این میراث که فرهنگ و هنر دوران اسلامی را در هر کشوری به نمایش می‌گذارد دارای عناصر مشترک برخاسته از فرهنگ هر منطقه است. مسجد به عنوان

*این مقاله برگرفته از رساله دکتری «سعیده جوشقانی» با عنوان «مطالعه تطبیقی تزئینات کاشی‌کاری و نقاشی در مساجد کبود مزار شریف افغانستان و سلطان احمد ترکیه» است که به راهنمایی دکتر «محمد کاظم حسنونند» و مشاوره دکتر «محمد عارف» در دانشکده هنر و معماری دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی انجام شده است.

*نویسنده مسئول: ۰۹۱۹۲۱۶۳۶۰۷، Mkh@modares.ac.ir

در این است که نگارندگان چهار مسجد مختلف را مورد کنکاش قرار داده‌اند و مضامین مشترک فرهنگی-نمادین را با رویکرد تطبیقی بررسی کرده‌اند. نژاد ابراهیمی و همکاران (۱۳۹۸) در پژوهشی تحت عنوان «عوامل مؤثر بر ارتباط و نشانه‌شناسی در معماری مسجد کبود تبریز» نشانه‌های به‌کاررفته در مسجد را جهت استخراج چگونگی برقراری ارتباط مورد مطالعه قرار داده‌اند. نتایج تحقیق نشان می‌دهند؛ عوامل مؤثر بر ارتباط در زمینه فرهنگی و اجتماعی، کارکرد نمادین، رمزگان‌های معماری، ابزار برقراری ارتباط و رمزگان‌های فرامعماری است. علاوه بر تفاوت در مضمون و محتوا، گستردگی جامعه با این پژوهش نیز لحاظ می‌شود (حسینی‌نیا و همکاران، ۱۳۹۵). ویژگی پژوهش حاضر و نکته جدید آن شامل معرفی و تحلیل نقوش تزئینی نمادین و یافتن نقش‌های مشترک و متفاوت در چهار مسجد مذکور است.

بدنه پژوهش

• معنانشناسی نقوش گیاهی مساجد کبود

وابستگی حیات انسان به گیاهان در شئون مختلف زندگی از خوراک، پوشاک و سرپناه موجب پیدایش قصه‌ها و روایات مردمی شد که بعضاً به امور معنوی و ماورایی نسبت داده شد. نباتات از کهن‌ترین ایام در باورهای انسان از ذات و جوهری روحانی برخوردار بوده و بر دین، آداب، سنن و فرهنگ مردمان تأثیری شگرف نهاده‌اند. گیاهان همواره به‌عنوان عناصر مقدس مورد ستایش و تکریم مردم بوده‌اند مانند درختان زندگی و گل‌های خاص که ریشه در باورهای کهن مردم داشته‌اند. نقوش گیاهی کاشی‌های مساجد کبود، الهام‌یافته از طبیعت و بیان زیبایی در قالب ویژه‌ای بوده که به آرامش و معنویت فضای مسجد افزوده است. به‌طور معمول از نقوش گل انار، لاله، میخک، رز، پیچک‌های مو و گل‌های چندپر تشکیل شده است. طرح‌های هندسی پیچیده همراه با نقش‌های گیاهی به‌صورت متقارن ایجاد کرده است. ترکیب کاشی آبی کبالتی بر پس‌زمینه سفید با طرح‌های هندسی تنظیم‌شده ظرافت و جذابیت بصری این نقوش را افزایش داده است. رنگ آبی فیروزه‌ای و لاجوردی کاشی‌ها به‌عنوان نماد آرامش و الهام از آسمان بیکران است (جدول ۱).

- اسلیمی

اسلیمی، یکی از نقوش اساسی در هنر تزئینی ایران است. بازنمایی پیچ‌وتاب ساقه گیاه به همراه برگ آن است که به شکل بسیار ظریف از طبیعت منتزع شده است. ختایی نقش‌هایی از ساقه پیچیان گیاهان است که گل، برگ، غنچه و جوانه را به شکل یک مجموعه نمایان می‌سازد. این نقوش از

است. بدیهی است تشابهات مساجد کبود این کشورها از نظر تاریخ احداث بنا با هم مغایر هستند، هرچند تزئینات مسجد کبود تبریز منبع اصلی الگوبرداری مساجد کبود دیگر بوده است اما تأثیرات اقلیمی، فرهنگ، هنر و حکومت هر کشور در شیوه اجرای تزئینات بی‌تأثیر نبوده است و از طرفی با وجود تفاوت‌های بین فرهنگی این چهار کشور، به علت تأثیرپذیری از فرهنگ اسلامی، موجب اشتراکات بسیاری است. بنابراین در این تحقیق تلاش شده تا تأثیرات فرهنگی کشورها بر روی نقوش تزئینی گیاهی به‌طور مقایسه‌ای در مساجد چهارگانه انجام پذیرد و به این سؤال که مطالعه عناصر مشترک نمادین در نقوش تزئینی مساجد کبود ایران، ارمنستان، افغانستان و ترکیه به روش مقایسه‌ای و تطبیقی چگونه قابل تبیین است، پاسخ داده شود. هنرمندان در دوران اسلامی با الهام از هنر و تمدن‌های دیگر و با رعایت موازین دینی جلوه‌های نبوغ خود را در طرح و ترکیب نقوش در تزئینات معماری آشکار ساخته و این‌گونه مسجد را به‌عنوان نمادی از فرهنگ و تمدن اسلامی به دنیا معرفی کرده‌اند. حال ضروری است که با دست‌یافته‌های مقایسه‌ای و تفسیر نقوش مساجد چهارگانه به‌گونه‌ای نو این نقوش نمادین و با شکوه را احیا کنیم و در تزئینات مساجد امروزی و دیگر بناهای اسلامی با ترکیبات جدیدی به نقش‌های نو دست یابیم.

روش تحقیق

روش پژوهش از نوع تحلیلی-توصیفی است. روش جمع‌آوری اطلاعات نیز به‌صورت کتابخانه‌ای و میدانی، جامعه آماری تحقیق در مساجد کبود چهارگانه است. شیوه تجزیه و تحلیل مبتنی بر مطالعه تطبیقی-مقایسه‌ای است. نقوش تزئینی با تأکید بر رویکرد تطبیقی و مقایسه‌ای است.

پیشینه پژوهش

امینی آحور و جمالی (۱۳۹۹) در پژوهش «بررسی تطبیقی تأثیر اقلیم در دو مسجد کبود تبریز و مسجد جامع یزد» به بررسی راهکارهای ساخت معماری مساجد متناسب با اقلیم و سپس ویژگی‌های معماری کالبدی پرداخته است. اختلاف پژوهش ما نسبت به این پژوهش در این است که جامعه مورد مطالعه ما چهار مورد است. نظری‌والا و طوفان (۱۳۹۹) در پژوهشی با عنوان «معماری پارامتریک و نقوش هندسی معماری ایرانی-اسلامی مسجد کبود تبریز» به بررسی ویژگی‌های معماری پارامتریک و نقوش هندسی معماری ایرانی-اسلامی پرداخته است. برای دستیابی به نتیجه مطلوب‌تر یکی از نقوش مسجد کبود تبریز در نرم‌افزار گرس‌هاپر مدل‌سازی شد. و تمایز آن با این پژوهش

است. قدمت بسیار زیادی دارد و نماد عشق و سیاست است. این گل مورد علاقه ترکان عثمانی است. در تزئینات معماری مساجد عثمانی گل میخک به همراه لاله به شکل واقع‌گرا و یا انتزاعی با تنوع در تناسبات زوایا و رنگ‌های متنوع بیش‌تر نمایان شده است. نسبت به رنگی که دارد معانی وفاداری، افتخار، تحسین و برتری می‌گیرد. علاوه‌بر حاکمان عثمانی در مسیحیت نیز مورد توجه بوده است (جدول ۱). گل میخک بعضاً در فرش و کاشی‌کاری ایران نیز دیده می‌شود.

- گل‌های چندپر

گل چندپر نماد بهشت، آرامش و زیبایی است. گل چهارپر گیاهی باستانی و قدمت آن در آثار هنری آشکار و نماد عشق و سیاست است. با نام فارسی «چلیپا»، به‌عنوان نماد خورشید، فصل‌های سال، چهار عنصر اصلی آب، باد، خاک و نور است. عدد چهار در این نقش به اهمیت فصول سال و تأثیرات آن‌ها بر کشاورزی، چهار جهت اصلی، چهار ستاره اصلی در چهار طرف جهان، چهار طبقه اجتماعی در دین زرتشت و چهار نماز مهم زرتشتی اشاره دارد (سربخشیان و حجازی، ۱۳۹۸، ۱۳۷). گل هشت‌پر با دایره به‌عنوان نماد آسمان و حرکت بدون ایستا در سطح معنویت و دایره نماد خداوند است که مرکزش همه‌جا قرار دارد و محیطی برای او وجود ندارد. البته این تعبیر جنبه احساسی دارد و آنچه مسلم است در نقوش تزئینی این مساجد الهام از طبیعت، ساده با شیوه خاص تزئینی است (جدول ۶).

- برگ‌کنگری

گیاه کنگر برگی پهن با لبه‌های شکسته از هر دو طرف به‌دلیل خواص زیاد نماد سرزندگی است و در تزئینات مساجد و دیگر بناهای مقدس در کنار نقوش دیگر جلوه‌نمایی می‌کند قدمت بسیار دارد و از جمله گیاه سودرسان است و مورد توجه غرب و شرق بوده است. در مراسم تشییع مردگان به‌کار می‌رفت و به زایش مجدد یا حفاظت از ارواح شریر اشاره دارد (سلطان‌زاده، ۱۳۷۵، ۷۷). برگ کنگر به‌عنوان نمادی از زیبایی جهان، ارتباطات مردم و سرزندگی میان آن‌ها است (جدول ۴).

مبانی نظری پژوهش

اساس و بنیاد یک فرهنگ بر دین استوار است و اسلام اصلی‌ترین دین در شکل‌دهی و ارتباط بین فرهنگ‌ها است. بنابراین برای پیوستگی فرهنگی کشورها مهم‌ترین موضوع رابطه دین و فرهنگ است. هنر و معماری ابزار رشد و تعالی فرهنگ یک جامعه اسلامی است و می‌تواند حامل پیام‌ها و دستورات دینی نیز باشد. بالندگی و قدرت کشورهای اسلامی را جلوه‌گر باشد. هنرمند معمار با استفاده از سنت و طراحی بومی بنایی را تبدیل به الگویی پایدار کند و با این

گذشته‌های دور وجود داشته است. اسلیمی برگ دوشاخه‌ای که ساقه‌های آن به بند اسلیمی موسوم است و تا پیش از دوره صفوی به این نام اسلیمی خوانده نمی‌شد تنوع و رواج اسلیمی در دوره صفویه است (تصویر ۱). گرچه در بسیاری از منابع تاکنون نیز نقش‌های گیاهی را اسلیمی می‌گویند اما آنچه که موسوم به اسلیمی است برگ و شاخه‌ای بوده که نمونه‌های ساده و ابتدایی آن در گچبری‌های پیش از اسلام وجود داشته و بعدها در تزئینات گچبری مساجد و سایر بناهای دوران اسلامی به شکل تکامل‌یافته‌ای دیده می‌شود (خسرویانی و جوادی، ۱۴۰۰).

- گل اناری

قدمت استفاده از طرح گل انار به اسطوره‌های ایران بازمی‌گردد و در هنر و معماری ایران باستان، در کاخ‌های هخامنشی، ساسانی و اسطوره‌های ایرانی دیده می‌شود. یکی از نقش‌های نمادین و مهم ایرانی که بسیار متنوع در انواع هنرها ظاهر شده، گل و میوه انار است. این گیاه مظهر الهه آناهیتا، نماد باروری و آب‌های پاک است. دانه‌های فراوان آن نمایانگر برکت به حساب می‌آید. سرخی انار با مهر-میترا خدای خورشید نیز اشاره دارد. گل انار در تزئینات کاشی و قالی ایران رایج بوده است بعدها مورد توجه عثمانیان قرار گرفت و به همراه گل لاله (گل محبوب سلاطین) و میخک، بار تزئینی مساجد کبود را عهده‌دار می‌شوند (جدول ۱).

- گل لاله

اقوام مختلف با فرهنگ‌های متفاوتی نسبت به این که در کدام منطقه جغرافیایی زندگی می‌کرده‌اند به عناصر طبیعی مانند گیاهان نسبت به سودرسانی، زیبایی، تنوع و وفورشان بار معنایی می‌داده‌اند. گل لاله در فرهنگ و ادب فارسی به معنای عشق، نماد زندگی ابدی و رستاخیز پس از مرگ و نوید بهار باشد. به‌طور کلی واژه «گل» در فرهنگ و ادبیات ایران به ارزش‌های معنوی می‌پردازد و تزئینات و اشکال متنوع در آثار هنری و معماری اسلامی به‌طور گسترده ظاهر شده است.

- گل میخک

گل میخک در ایران و ترکیه با انواع مختلفی می‌روید

تصویر ۱. اسلیمی و ختایی بخشی از دیوار داخلی صحن مسجد کبود مزارشریف، افغانستان. مأخذ: نگارندگان. عکس: کوه‌بشارت، ۱۴۰۲.

اشتراکات و تفاوت‌های فرهنگی و اجتماعی دیگر کشورهای مسلمان دست یافت.

• وجوه فرهنگی مساجد کبود چهارگانه در نقوش گیاهی

مسجد کبود تبریز: مسجد، با واقع شدن در مسیر تاریخی و فرهنگی شهر تبریز از یک سو و دارابودن ویژگی‌های معماری و تزئینات با طرح و رنگ‌های منحصر به فرد از سوی دیگر، برای مردم، مجموعه‌ای از نمادهای ذهنی و ارتباطی است (جدول ۳). از دید مردم معاصر تبریز، مسجد کبود که در سال ۸۷۰ ه.ق ساخته شده است؛ نمایانگر یک عنصر ارزشمند است که به طور غیرمستقیم به عنوان نماینده‌ای از هویت تاریخی آن شهر در نظر گرفته می‌شود (کریمی، ۱۳۹۹، ۹۷).

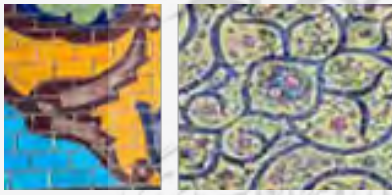

یکی از شاخصه‌های تزئینات مسجد کبود تبریز، که به فیروزه اسلام معروف است، کاشی‌کاری‌های آبی‌رنگ با نقش‌ونگارهای بسیار ظریف آن است.

مسجد کبود افغانستان: این بنا در سال ۸۸۵ ه.ق در شهر مزارشریف احداث شده است. عمده تزئینات معماری

شیوه، نمادهای فرهنگی و جهان‌بینی آن جامعه را منتقل سازد. و این‌گونه است که فرهنگ و نمادهای یک جامعه قابل آموزش می‌شود (بهرامی‌نژاد و کابلی، ۱۳۹۸، ۳۰). در تمام ادوار تاریخ اسلام، مذهب و سیاست، دو عنصر مهم در چگونگی شکل‌گیری فرهنگ است؛ و هنر و معماری و تزئینات ابزار انتقال مفاهیم و ارزش‌های دینی و مذهبی محسوب می‌شوند. مسجد، نماد شاخص کشورهای جهان اسلام است، فضایی که در یک زمان به نیازهای دینی، روحانی، سیاسی و اجتماعی مردم پاسخ می‌دهد و مهم‌ترین تجلی‌گاه هنر اسلامی و بیانگر اعتقادات مذهبی آن سرزمین است. تزئینات عناصری هستند که زیبایی را همراه مفاهیم معنوی در معماری اسلامی می‌گستراند. مساجد کبود کشورهای مورد نظر با این‌که به لحاظ زمان و مکان و فرهنگ باهم متفاوت هستند اما به دلیل اعتقاد به دین اسلام در تزئینات کاشی‌کاری و انتخاب نقوش گیاهی اشتراکاتی دارند و تنها در جزئیات افتراقاتی دیده می‌شود. نقوش تزئینی گیاهی در مساجد کبود چهارگانه، دارای وجوه فرهنگی مختلفی هستند که از بررسی مقایسه‌ای آن‌ها می‌توان به جدول ۱. معنا و نماد نقوش گیاهی مساجد کبود چهارگانه. مأخذ: نگارندگان.

ردیف	عنوان	معنا و نماد	مسجد کبود تبریز (عکس: سعیده جوشقانی، ۱۴۰۲)	مسجد کبود افغانستان (عکس: کاوه بشارت، ۱۴۰۲)	مسجد کبود ارمنستان (عکس: ایوب، ۱۴۰۲)	مسجد کبود ترکیه (مأخذ: https://shutterstock.com)
۱	لسلیمی ختایی زایش					
۲	گل لاله عشق و رستاخیز			-	-	
۳	گل میخک سیاست و قدرت		-	-	-	
۴	گل ۵، ۶ و ۸ برگ تولد و کثرت				-	-
۵	برگ کنگری سرزندگی و نشاط					
۶	گل انار جاودانگی و باروری					

جدول ۲. نقوش گیاهی مسجد کبود ایروان، ایروان. مأخذ: نگارندگان.

ردیف	مشخصات	تصویر
۱	مسجد کبود ایروان	
۲	رز، گل سرخی یا گل فرنگ	
۳	اناری	
۴	میخک	-
۵	ترنج	
۶	گل پنج پر	-
۷	ختایی و اسلیمی	
۸	برگ کنگری	

مسجد کبود ترکیه: مسجد به دستور سلطان احمد در ۱۰۱۷ تا ۱۰۲۴ ه.ق در استانبول ساخته شد. تزئینات داخلی آن علاوه بر پنجره‌های منقوش از کاشی‌های منطقه‌ای ایزنیک با طرح‌های گیاهی به رنگ آبی مزین شده است. این نقوش علاوه بر روی کاشی برگچ و دیوارهای اصلی مسجد هم طراحی شده‌اند (جدول ۴).

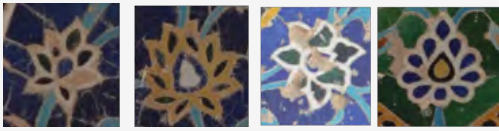

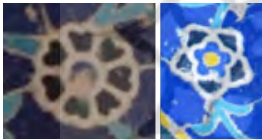
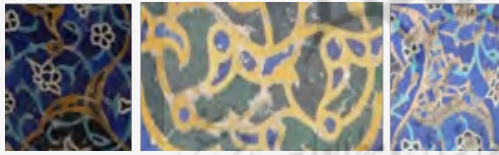

تحلیل یافته‌ها

به کارگیری نقوش گیاهی با حذف عناصر فیگوراتیو در دوران اولیه اسلامی همراه بود که موجب شد تزئینات هندسی و گیاهی در سراسر جهان اسلام شکل بگیرد. نقش‌های گیاهی برگرفته از طبیعت در حکم نمادهایی هستند که

مسجد از گچ و کاشی با طرح گیاهی است اما از کاشی‌های شش‌ضلعی لعابدار با ترکیبات هندسی و مقرنس‌های زیبا نیز استفاده شده است؛ با این که در حکومت‌های متفاوت به تدریج تکمیل گشت اما کلیت مسجد از کاشی‌های آبی فیروزه‌ای است (جدول ۵).

مسجد کبود ارمنستان: مسجد کبود ایروان که در سال ۱۱۷۹ ه.ق و مقارن اوایل حکومت صفویه ساخته شده از زیباترین مساجد سبک ایرانی است و به مسجد جامع ایروان هم شهرت دارد. به همین دلیل از دید مردم شهر ایروان نمادی از فرهنگ اسلامی و بخشی از تاریخ و مناسبات فرهنگی و سیاسی کشورشان با ایران است (حق‌نظریان، ۱۳۸۸، ۴۴) (جدول ۲).

جدول ۳. نقوش گیاهی مسجد کبود تبریز، ایران. مأخذ: نگارندگان.

ردیف	مشخصات	تصویر
۱	مسجد کبود تبریز	
۲	لاله	-
۳	گل اناری	
۴	میخک	-
۵	ترنج	
۶	گل پنج‌پر	
۷	ختایی و اسلیمی	
۸	برگ کنگری	

گل لاله و میخک نماد قدرت، گل محبوب حاکمان عثمانی بوده و در کاشی کاری، پارچه بافی و نگارگری های آن‌ها مشهود است (جوشقانی، حسن‌وند و عارف، ۱۴۰۰، ۶).

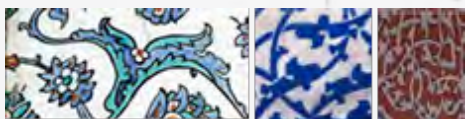

مسجد کبود ایروان از وسعت نقوش گیاهی با تنوع کم‌تری نسبت به سه مسجد دیگر برخوردار است. بیش‌تر تزئینات آن از طرح‌های هندسی بر روی گچ، کاشی و آجر است. اسلیمی و ختایی بر زمینه زرد قاجاری همراه با برگ و ساقه درخت مو در نمای سر در صحن اصلی جلوه‌گر شده است. گل اناری، گل رز یا سرخ (گل فرنگ) به صورت تک شاخه و دسته‌ای همراه با برگ گیاهان در کنار تزئینات هندسی دیده می‌شود (جدول ۲).

مسجد سلطان احمد از وسعت و تنوع نقوش برخوردار و به رنگ

بار معنایی دارند مانند گل رز نماد عشق و زیبایی؛ گل انار، جاودانگی و باروری؛ گل لاله؛ عشق و رستاخیز؛ گل میخک مظهر سیاست و قدرت و برگ کنگری، سرزندگی در نقوش هندسی، شمسه نماد خورشید است. بر روی کاشی‌های آبی به کاررفته در مساجد، طرح‌هایی از درخت سرو، گل لاله، رز و میوه‌های مختلف دیده می‌شوند که ترکیبی نمادین از بهشت برین هستند (خواجه احمد عطاری و صادقی، ۱۳۹۶، ۵۴).

ترکیب طبیعت‌گرایی بومی ترکیه و افغانستان با تأثیر از تزئینات ایرانی تفاوت‌ها و تشابهاتی در نقش‌آفرینی بر کاشی کاری‌های مساجد مذکور را باعث شد. به کارگیری گل لاله و میخک و رنگ عنابی یا نارنجی فقط بر روی کاشی‌های عثمانی به کار می‌رود.

جدول ۴. نقوش گیاهی مسجد کبود سلطان احمد، ترکیه. مأخذ: نگارندگان.

ردیف	مشخصات	تصویر
۱	مسجد کبود سلطان احمد	
۲	لاله	
۳	اناری	
۴	میخک	
۵	ترنج	
۶	گل پنج پر شبیه نرگس	
۷	ختایی و اسلیمی	
۸	برگ کنگری	

یا مزین به اسماء الله، عمر، عثمان و ابوبکر به صورت مستقل بر زمینه سفید داخل گنبد و یا در میان نقوش گیاهی جلوه گر شده‌اند (جدول ۴).
مسجد مزار شریف نقوش گیاهی ساده تا پیچیده را در خود دارد این روند در ترکیب بندی نقوش هم دیده می شود

آبی است. از طرح گل اناری متنوع، میخک همراه با برش های دیاگرامی، لاله چندپر، اسلیمی، ختایی، برگ کنگری، به علاوه نقوش گیاهی دیگر، درخت سرو، گل سنبل، گل توپر نزدیک به گل سرخ یا کوبک نیز استفاده شده است. غالب رنگ ها و طرح ها متأثر از هنر ایرانی است (جدول ۴). ترنج ها منقوش به اسلیمی

جدول ۵. نقوش گیاهی مسجد کبود مزارشریف، افغانستان. مأخذ: نگارندگان.

ردیف	مشخصات	تصویر
۱	مسجد کبود مزارشریف	
۲	لاله	
۳	اناری	
۴	میخک	-
۵	ترنج	
۶	گل پنج پر	
۷	ختایی-اسلیمی	
۸	برگ کنگری	

اجرا از ظرافت بالایی برخوردارند و ترکیببندی منسجمی را ایجاد کرده‌اند (جدول ۳).

نتیجه‌گیری

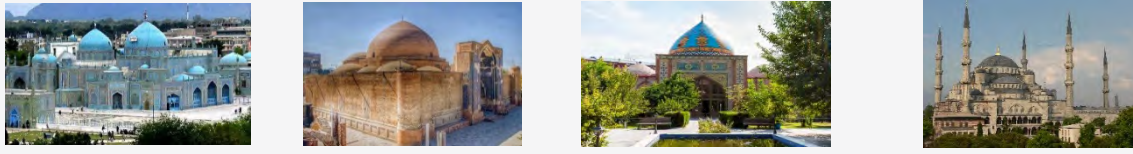
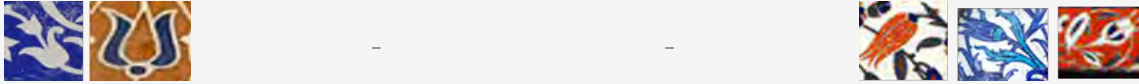
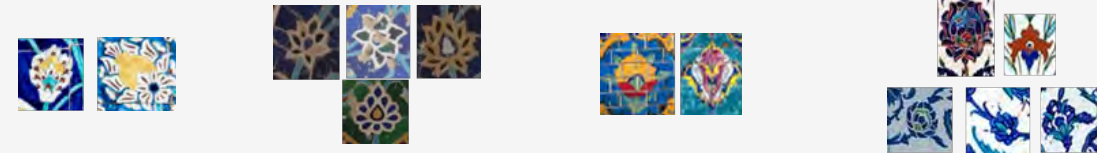

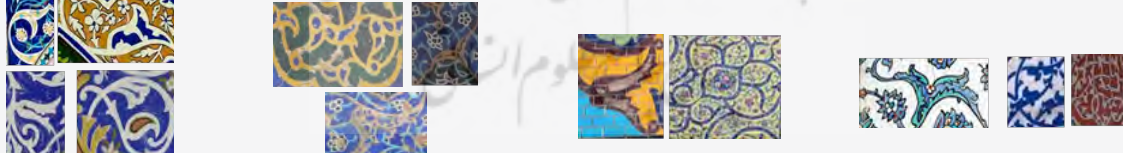
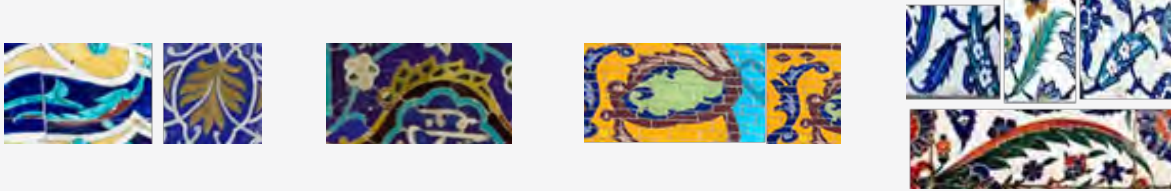
تزئینات و معماری مساجد در دوران مختلف تاریخی نشانه قدرت، ثروت و اعتقاد سازندگان آن و منعکس‌کننده ویژگی‌های مذهبی و سلیقه فردی حاکمان آن دوران است. با مطالعه بر تزئینات کاشی‌کاری و نقوش گیاهی مساجد کبود ایران، ارمنستان، افغانستان و ترکیه اشتراکات و افتراقات متأثر از فرهنگ، در طرح و رنگ تزئینات کاشی نمایان شده است. اشتراکات فرهنگی ایران و افغانستان ریشه در هنر معماری دوره تیموری دارد و ایروان تحت تأثیر هنر قاجار و عثمانی ملهم از هنر روم شرقی، صفویه و قاجار است. تزئینات کاشی‌کاری و ترکیب کاشی و آجر و هم‌چنین کاشی

مقرنس‌های داخل گنبد پیشانی بین ستون‌ها، دیوارهای اصلی و ازاره‌ها دارای نقوش گیاهی با رنگ‌های درخشان و متضاد هستند. نقوش گیاهی بیش‌تر در داخل بنا استفاده شده است، نقش گل انار با تنوع در کنار اسلیمی توسط رنگ یا نقش گل به ترنج و از آن به مجموعه‌ای دیگر ختم می‌شود. رنگ نارنجی، سبز، سیاه، آبی و سفید بر روی گچ و کاشی بیش‌تر مشهود است (جدول ۵).

نقوش اسلیمی و ختایی در مسجد کبود تبریز با پیچ‌وتاب‌های بسیار ظریف به همراه گل‌های چندپر، گل‌اناری، گل‌چناری و گل به‌طوری که برگ کنگری چشم بیننده را تا بی‌نهایت هدایت می‌کنند. ترنج‌ها به اندازه و اشکال متنوع در بین این ساقه‌های تابیده‌شده نمایان هستند. رنگ‌های سیاه و سفید، طلایی، سبز، آبی لاجوردی و آبی فیروزه‌ای در تمام سطح و حاشیه‌ها به کار رفته است. نقوش گیاهی در طرح، رنگ و

جدول ۶. مقایسه نقوش گیاهی مساجد کبود چهارگانه. مأخذ: نگارندگان.

ردیف	تصویر
۱	 <p>مسجد کبود مزار شریف مسجد کبود تبریز مسجد کبود ابروان مسجد کبود سلطان احمد</p>
۲	 <p>لاله لاله لاله لاله</p>
۳	 <p>اناری اناری اناری اناری</p>
۴	 <p>میخک میخک میخک میخک (کامل و با برش دیاگرام)</p>
۵	 <p>ترنج ترنج ترنج ترنج</p>
۶	 <p>گل پنج پر گل پُر پر - چناری گل پنج پر - گل رز شبیه کوکب</p>
۷	 <p>ختایی و اسلیمی ختایی و اسلیمی ختایی و اسلیمی ختایی و اسلیمی</p>
۸	 <p>برگ کنگری برگ کنگری برگ کنگری برگ کنگری</p>

در همین موارد داشته‌اند، مسجد کبود ترکیه از ترکیب فرهنگ بیزانس و عثمانی، مساجد کبود ابروان و مزار شریف و کبود تبریز با الگوی ایرانی شکل گرفته‌اند. تبریز از فرهنگ ایرانی اسلامی است.

هفت‌رنگ در این بناها دیده می‌شود. مؤلفه‌هایی مانند حکومت و سیاست، شرایط اقلیمی، فرهنگ و باورهای بومی، در به‌کارگیری و نمادین‌شدن نقوش گیاهی سهم مهمی دارند. افتراقات نیز ریشه

نتایج به دست آمده در راستای پاسخ گویی به پرسش تحقیق چنین است که هر چهار مسجد کبود در تزئینات دارای اشتراکات و تفاوت‌هایی هستند اما در کلیت از تزئینات مسجد کبود تبریز الگوبرداری کرده‌اند. نقوش گیاهی همراه با تجسم انسان از زیبایی طبیعت، معانی نمادین تاریخی و هنری را بازتاب می دهد. از آن جایی که دین نقش اساسی در فرهنگ بشر داشته است، بازتاب آن در هنر موجب شده تا هنرمند نقش مایه‌های نمادین را ابزار انتقال پیام قرار دهند.

گل انار، چندپر، برگ کنگری، اسلیمی، ختایی و ترنج با رنگ‌های مشابه در چهار مسجد کبود دیده می‌شوند. مسجد مزارشریف از رنگ‌های بومی، درخشان و متنوع و در مسجد سلطان احمد ترکیبی از رنگ‌های بیژانس و اسلامی و در مسجد ایروان رنگ‌ها با الهام از سبک قاجاری به کار رفته‌اند. در مسجد کبود تبریز طرح و رنگ ناب و اصالت ایرانی دارند و در کنار هم نقوش درخشان جلوه گر می‌شوند. گل پُرپر فقط در مسجد کبود تبریز و مزارشریف به کار رفته است و در ترکیه از گل سنبل و یا رز استفاده شده است و گل لاله و میخک (گل‌های محبوب سلاطین عثمانی) در مسجد سلطان احمد و دسته گل‌های رز فقط در مسجد ایروان به کار رفته است. نتیجه نهایی این که کاشی کاری، هنری ایرانی است از ایران به تزئینات جهان اسلام صادر شده است. افغانستان و ارمنستان دیرزمانی جزء ایران بوده‌اند و تأثیرپذیری بیش تری از هنر ایران دارند.

فهرست منابع

- امینی آخور، سعید و جمالی، سیروس. (۱۳۹۹). بررسی تطبیقی تأثیر اقلیم در دو مسجد مهم دوره تیموریان (مسجد کبود تبریز و مسجد جامع یزد). ششمین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های نوین در عمران، معماری، مدیریت شهری و محیط زیست. کرج.
- آدام، رابرت و سلطانزاده، حسین. (۱۳۷۵). معماری کلاسیک (ترجمه هومن ارجمندفرد). انتشارات دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- بهرامی نژاد، فاطمه و کابلی، محمدهادی. (۱۳۹۸). مهندسی فرهنگی در شکل‌گیری الگوی معماری اسلامی. مطالعات هنر اسلامی،

- ۱۶ (۳۶)، ۲۹-۴۸. <https://doi.org/10.2203/IAS.2020.200963.1021>
- جوشقانی، سعیده؛ حسن‌وند، محمدکاظم و عارف، محمد. (۱۴۰۰). مطالعه تطبیقی نقوش تزئینی در مساجد کبود مزارشریف افغانستان و سلطان احمد ترکیه. باغ نظر، ۱۸ (۱۰۵)، ۱۸-۵. <https://doi.org/10.22034/BAGH.2021.292912.4932>
  - حسینی‌نیا، سیدمهدی؛ بهرامی، امیر؛ نوید، علی و حیدری، مهدی. (۱۳۹۵). مقایسه کتیبه‌نگاری دو مسجد گوهرشاد و کبود. پژوهش‌های باستانشناسی ایران، ۶ (۱۱)، ۱۹۱-۲۰۶. <https://doi.org/10.2284/NBSH.2016.1748>
  - حق‌نظریان، آرمن. (۱۳۸۸). مسجد ایرانی کبود ایروان. فصلنامه پیمان، ۱۳ (۵۰)، ۴۲-۴۹.
  - خسرویانی، نگین و جوادی، شهره. (۱۴۰۰). معرفی و بازشناسی نقش اسلیمی در تزئینات دوران اسلامی براساس نقد کتاب اسلیمی و نشان‌ها. فصلنامه علمی هنر و تمدن شرق، ۳۴ (۹)، ۱۵-۲۸. <https://doi.org/10.22034/JACO.2021.299546.1211>
  - خواجه احمد عطاری، علیرضا و صادقی، عاطفه. (۱۳۹۶). جاودانگی صورت‌های سمبولیک در تزئینات مسجد جامع عباسی اصفهان و مسجد سلطان احمد استانبول. فصلنامه مطالعات تاریخ اسلام، ۹ (۳۵)، ۳۷-۶۱. <https://doi.org/20.1001.1.22286713.1396.9.35.2.1>
  - سربخشیان، بهنام و حجازی، مهینه السادات. (۱۳۹۸). نمادهای پایداری محیط زیست در باور مذهبی ایران با تأکید بر دین زرتشت و اسلام. ششمین کنفرانس ملی پژوهش‌های کاربردی در مهندسی عمران، معماری و مدیریت شهری و پنجمین نمایشگاه نمایشگاه تخصصی انبوه‌سازان مسکن و ساختمان استان تهران، تهران.
  - کریمی، نازنین. (۱۳۹۹). تحلیل معماری مساجد و مدارس چهارایوانی ایران براساس تئوری نشانه‌شناسی معماری امپرتو آکو (رساله منتشر نشده دکتری معماری)، دانشگاه الزهراء، تهران.
  - نژاد ابراهیمی، احد؛ قره‌بگلو، مینو و کابلی، محمدهادی. (۱۳۹۷). عوامل ارتباط موثر بر و نشانه‌شناسی در معماری، مطالعه موردی مسجد کبود تبریز. نشریه جاویدان خرد، ۱۵ (۳۴)، ۱۷۹-۲۰۲. <https://doi.org/10.22034/IW.2019.69691>
  - نظری والا، نوشین و طوفان، سحر. (۱۳۹۹). بررسی معماری پارامتریک و نقوش هندسی معماری ایرانی-اسلامی، نمونه موردی: نقوش هندسی مسجد کبود تبریز. هفتمین کنفرانس ملی پژوهش‌های کاربردی در مهندسی عمران، معماری و مدیریت شهری و ششمین نمایشگاه تخصصی انبوه‌سازان مسکن و ساختمان استان تهران، تهران.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله:

جوشقانی، سعیده؛ حسن‌وند، محمدکاظم و عارف، محمد. (۱۴۰۳). مطالعه تطبیقی عناصر مشترک فرهنگی در نقوش تزئینی مساجد کبود ایران، ارمنستان، افغانستان و ترکیه. باغ نظر، ۲۱ (۱۳۳)، ۳۳-۴۲.

DOI: 10.22034/BAGH.2024.431560.5519
URL: http://www.bagh-sj.com/article_196928.html

